

“Русській мір”, православ’я та війна

Андрій ШИШКОВ
Тартуський університет, Тарту, Естонія

Виступаючи перед українською аудиторією, я розумію всю ризикованість свого положення, адже я громадянин Росії, який живе та працює в Естонії в Тартуському університеті. Сам факт моєї належності до країни-агресора може викликати у когось з вас обурення, тому я вдвічі вдячний організаторам богословської школи за довіру. Моє завдання – аналізувати факти й події та прагнути до більш-менш об’єктивної картини, не підмінюючи її ідеологічними кліше.

Коли я запитав організаторів, чого вони чекають від мого виступу, то отримав таку відповідь: “Цікаво було б подивитися на Іншого очима “русского міра” та зрозуміти, звідки такий нелюдяний погляд, і чому Росія часто обирає шовіністичний розвиток культури, і де може бути, та й чи може, її перелом”¹. Звісно, я не зможу подивитися на Іншого очима “русского міра”, тому що для цього треба бути адептом цієї ідеології, а навіть в найліберальніших її формах, вона ніколи мене не цікавила. Проте, я можу проаналізувати цю концепцію та спробувати відповісти на запитання. Відповідно до цього запиту, я говоритиму в основному про Росію, російське суспільство та російську церкву, щоб у слухачів з’явилося розуміння того, як там все ведеться.

Свою лекцію я планую побудувати з трьох частин. У першій частині я розповім про те, як влаштоване суспільно-політичне життя в Росії останні десять років, щоб був зрозумілий контекст. Тут я звернуся до концепції темних часів німецького політичного філософа Ханни Арендт. У другій – я зроблю огляд концепцій “русского міра”, якими користується російська державна пропаганда, що обґрунтовує війну. І запропоную проаналізувати її за допомогою теорії міфу французького філософа Ролана Барта. В третій – я поговорю про Російську православну церкву та її роль в ідеологічному обслуговуванні влади. В заключній частині я спробую порозмірковувати про майбутнє.

¹ З особистого листування.

Частина 1. Темні часи

Від моїх українських друзів, а також у публічному просторі соцмереж я не раз чув такий аргумент: якщо ви проти війни, чому ви не підете й не скинете Володи-мира Путіна, як це зробили ми на Майдані з Віктором Януковичем?

Саме формулювання показує, наскільки ситуація, в якій всі ці роки жили українці, була і є більш нормальною демократичною, якщо порівняти з росіянами. Нормальна демократія передбачає відкриту публічну сферу, котра забезпечує свободу слова та дії, яка впливає на змінність влади. Символом цієї публічної сфери з античних часів була площа. У цьому разі – Майдан. Метафорично площа – це площина, на якій можуть виступати оратори, незначно вивищуючись над публікою, щоб краще було чути, і кожен може висловити своє ставлення до почутого – підтримати чи засудити.

1.1. Концепція темних часів

У сучасній Росії публічна сфера та структура суспільства влаштовані інакше. Щоб пояснити, як вони працюють, я звертаюся до концепції темних часів, запропонованої німецьким політичним філософом Ханною Арендт. Вона назвала темними часами ситуацію, “коли простір публічності потьмарюється і світ стає таким непевним, що люди хочуть від політики лише одного – аби вона поважала їхні життєві інтереси та особисту свободу”². Забігаючи наперед, скажу: люди хочуть, але не отримують цього. Словосполучення “темні часи” Арендт взяла з вірша німецького поета й драматурга Бертольта Брехта “До нащадків” (1938–44). Обидва знали про темні часи не з поголосу.

Ханна Арендт (1906–1975), учениця Мартіна Гайдеггера та Карла Ясперса, будучи єврейкою, втекла від нацистського режиму до Франції, але після її окупації нацистами 1940 року потрапила до концтраційного табору, звідки їй вдалося врятуватися. Б. Брехт (1898–1956), марксист за своїми переконаннями, теж врятувався від нацистського режиму в еміграції у той час, коли на батьківщині спалювали його книги.

І Брехт, і Арендт не брали участі у злочинах нацистського режиму, навпаки, вони мірою власних сил намагалися йому протистояти. Їм вдалося покинути країну, в той час як більшість німців продовжувала в ній жити, поступово стаючи, навмисно чи ненавмисно, співучасниками нацистських звірств. Відомо, що Арендт на все життя зберегла дружбу з Мартіном Гайдеггером, який не лише співпрацював з нацистами, але й на піку своєї академічної кар’єри у 1930-ті роки дозволив собі антисемітські висловлювання. Попри це, Арендт до самої своєї смерті 1975 року намагалася показати світові іншого, правдивого, на її думку, Гайдеггера. Про цю дружбу свідчить їхнє листування.

² Hannah Arendt, *Men in Dark Times* (New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1970), 11.

У своїх працях Арендт спробувала усвідомити ситуацію навмисного чи ненавмисного колабораціонізму зі злочинною владою. В *Айхмані в Єрусалимі* (1963)³ вона говорила про тих, хто втратив здатність до мислення, виправдовуючи геноцид єврейського народу виконанням наказів. Арендт показала, що нацистський урядовець, який відповідав за логістику Голокосту, – це не якийсь монстр, а, навпаки, нікчема, не здатний до мислення та морального вибору. Цей феномен вона назвала *банальністю зла*. В *Людяності в темні часи* (1960)⁴ Арендт, навпаки, намагається зрозуміти, як деяким людям вдалося вижити і зберегти в собі людяність в цих умовах.

В своєму аналізі темних часів Арендт відштовхується від вислову Гайдеггера “Світло публічності все затьмарює” (*Das Licht der Öffentlichkeit verdunkelt alles*), називаючи його ззовні суперечливим твердженням, яке б’є в саму сутність проблеми. Це ситуація, коли “публічна сфера втратила силу освітлювати, яка від початку була частиною її природи”⁵. Цю зміну вона пов’язує з деполітизацією, що наростає, з уникненням індивідами політичної відповідальності.

1.2. Атомізація російського суспільства

Російський соціолог Григорій Юдін у своєму аналізі російського пострадянського суспільства називає головною його рисою сильну *атомізацію*:

“Росія – це дуже атомізована країна. Це головна її риса. Між людьми дуже мало солідарності. Дуже мало горизонтальних зв’язків. Люди глибоко занурені у приватне життя. Агресивно намагаються захищати це приватне життя від будь-яких проникнень ззовні. Повністю деполітизовані, тобто категорично не бажають мати нічого спільного з політикою й нести за неї будь-яку відповідальність. В принципі ми від початку одне одному вороги, котрих треба просто усувати зі свого шляху”⁶.

Про ту саму проблему пише журналіст Максим Трудолюбів у книзі *Люди за парканом* (2015)⁷.

Серед причин такої атомізації – багатовікова травма відсутності приватної власності – кріпосництво, радянська колективізація та інше. Але є важливий момент, який відрізняє Російську Федерацію від інших держав, котрі раніше входили до складу СРСР, враховуючи Україну та Білорусь. Громадське суспільство та державність союзних республік склалися на протиставленні більшому імперському Іншому, який пригнічував їхній національний розвиток. У боротьбі з імперією в союзних республіках виникали протестні форми солідарності, які, в

³ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (London: Penguin Classics, 2006).

⁴ Arendt, *Men in Dark Times*, 3-31.

⁵ Arendt, *Men in Dark Times*, 4.

⁶ Григорій Юдін, Сергей Мостовщиков, “Атомизированная бомба”. *Новая Газета* 27 (14.03 2022), URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2022/03/14/atomizirovannaia-bomba>

⁷ Максим Трудолюбів, *Люди за забором. Частное пространство, власть и собственность в России* (Москва: Новое издательство, 2015).

кінцевому результату, призвели до проголошення незалежності й появи суверенних держав. В Росії ж ніякого набуття незалежності не відбулося, навпаки енергія розпаду імперії обернулася всередину, перетворившись на так званий “Парад суверенітетів” національних республік РРФСР⁸, дві Чеченські війни (1994–1996; 1999–2000), які супроводжувалися тотальною недовірою до влади та ресентиментом за радянським минулим.

Користуючись атомізацією, російська влада послідовно, особливо останні 10 років, скорочувала простір свободи слова й політичної дії. Починаючи з 2012 року на законодавчому рівні було введено безліч обмежень та заборон. Їх було настільки багато, що російський парламент, Державну думу, стали називати “скаженим принтером”: закон про образу почуттів віруючих (2012), закони про іноземних агентів (2012) і небажані організації (2015), позасудове блокування сайтів (2013), багаторазове посилення законодавства про мітинги (2012, 2014, 2017, 2020) – це лише частина репресивних законів. До цього потрібно додати жорстоке придушення мітингів, постійні штрафи й арешти політичних активістів, спроби усунення політичних конкурентів за допомогою бойових отруйних речовин⁹. Багато з активістів емігрували. Політичний активізм в умовах атомізації суспільства й так був слабкий, а тут він практично зник у масштабах країни (але не до кінця).

На початку березня 2022 російська влада заблокувала на території Росії сайти всіх найбільших іноземних медіа, майже всіх незалежних російських медіа, а також соціальні мережі *Facebook*, *Instagram* та *Twitter*. Під загрозою блокування знаходиться *YouTube*. Медійний простір в Росії зараз фактично повністю підконтрольний державі. У більшості населення сильно обмежений доступ до об’єктивної інформації. Водночас у пропаганду вкладаються багатомільярдні бюджети. Публічна сфера як простір вільної комунікації драматично перестала існувати.

Важлива для розуміння життя в сучасній Росії статистика: за оцінкою видання “Проект-медиа”, кожен 57 житель Росії належить до державних силових відомств (2,6 млн людей). Це не враховуючи тих, хто працює в приватних охоронних компаніях, і ветеранів¹⁰. Каста силовиків сформована так, що вона живе достатньо незалежно від решти населення, отримуючи привілеї від влади. І як показали протести в Білорусі у 2020, де ситуація схожа, масовість протестів не зупиняє ультранасилля з боку силовиків.

⁸ 1990 року національні автономії в РРФСР проголосили суверенітет. 1992 року ці національні республіки за виключенням Татарстану та Чечено-Інгушетії підписали нову федеративну угоду з Російською Федерацією. Татарстан підписав з РФ особливу угоду про розмежування повноважень у 1994 та 2007 рр., яка не була продовжена у 2017 році. Незалежність Чеченської Республіки Ічкерії була ліквідована у 2000 році після закінчення Другої Чеченської війни.

⁹ Найвідоміший приклад – отруєння російського опозиційного політика Олексія Навального у серпні 2020.

¹⁰ Команда “Проекта”, “Триумф боли. Исследование о том, сколько в России силовиков и много ли они получают”. *Проект.Медиа* (19.02.2020), URL: <https://www.proekt.media/research/zarplata-siloviki/>

1.3. Викривлена публічність

Повертаючись до концепції темних часів Ханни Арендт, метафору світла публічності можна розуміти по-різному. Якщо світло – це просвітлення з його раціональністю та критичним мисленням, то втрата публічною сферою здатності освітлювати життя – це затьмарення розуму. Світло також може бути такої сили, що воно засліплює – відключає критичне мислення. В цьому полягає феномен ідеологічної пропаганди, і це, я думаю, мав на увазі Гайдеггер, коли казав, що світло публічності все затьмарює, маючи на увазі часи нацизму.

До цього додається те, що за часів Арендт і Гайдеггера не існувало того, що характерно для епохи *Web 2.0* – фабрики тролів. Британський медіа-дослідник Пітер Померанцев у своїй книзі *Це не пропаганда* (2019)¹¹ добре показує цю відмінність. Якщо раніше пропаганда працювала за рахунок нестачі достовірної інформації, то зараз вона діє за допомогою надлишку недостовірної інформації й такої, що здається достовірною. Постправа як феномен світить дуже яскраво, але затьмарює публічну сферу, змушуючи ховатися від неї. Звідси головне пропагандистське кліше сучасності – “всієї правди ми ніколи не дізнаємося”.

Люди в темні часи не мають сил протистояти владі держави, тому що вони роз’єднані, а держава робить усе, щоб знищити будь-які зародки солідарності. І незважаючи на те, що Ханна Арендт вважає втечу від світу за певних обставин силою (у випадку якщо утікач від світу не втрачає зв’язку з реальністю), ця сила не може протистояти могутності держави¹². В темні часи публічний простір викривляється, він породжує численність складок, в яких виникають осередки приватності, де люди залишаються чесними з собою та одне з одним. Ці складки в темні часи стають єдиною формою публічності, відмінною від сліпучого світла пропаганди. В них люди об’єднуються у невеличкі групи, мережі або спільноти, котрі переховуються від очей держави доти, доки вона не розпізнає в їхній приватності нову форму публічності – тоді держава знищує складку.

Світло з цих складок може розповсюджуватися звивистими каналами, багато разів перевіддзеркалюючись та втрачаючи яскравість. За радянських часів політику обговорювали на кухнях, а політичні ідеї розповсюджували, від руки переписуючи або передруковуючи тексти, які називали самвидавом. На відміну від усієї ідеологічної машини, вплив самвидаву був мізерним, але він став культурним явищем, яке визначило свідомість багатьох політичних лідерів вільних пострадянських країн (наприклад, в країнах Балтії, Чехії, Польщі). Сьогодні такі простори можуть виникати в анонімних антивоєнних чатах в месенджерах і телеграмі – це новий самвидав. Якщо повернутися до метафори протестного Майдану, то уявіть собі Майдан в тунелях метро. З одного боку, простіше забарикадуватися від втручання влади, з іншого – про тебе ніхто не знає на поверхні й нікуди тікати, якщо влада по тебе прийшла.

¹¹ Peter Pomerantsev, *This Is Not Propaganda: Adventures in the War Against Reality* (New York: Public Affairs, 2019).

¹² Arendt, *Men in Dark Times*, 22.

Разом з тим, політичний активізм та антивоєнний супротив в Росії не зникли. Вони продовжують діяти, але через особливості публічної сфери, про які я вже сказав, ззовні про них відомо небагато. Але ці сміливі люди щодня ризикують своїм життям, щоб донести до своїх співвітчизників правду про війну, є чимало випадків справжньої партизанської війни, коли підпалюють будівлі військкоматів та пускають під укіс поїзди.

Показово, що найбільш помітні в антивоєнному супротиві дві групи: 1) феміністки та представники ЛГБТК+–спільноти й 2) національні меншини, а також російські регіоналісти, які не хочуть асоціюватися з імперським “русским міром”. Фемінізм, квір и постколоніалізм як основні рушійні сили російського антивоєнного протесту не випадкові. В останні роки ці групи сильно постраждали від російської влади. Імперіалізм і патріархат – це різні сторони одного й того ж структурного насильства, яке нав’язується російському суспільству поточним політичним режимом і підтримується пасивною та роз’єднаною більшістю. Провал спроб прийняти закон про домашнє насильство, репресії проти ЛГБТК+–спільноти, репресії проти регіональних і національних активістів, знищення національних культурних автономій, а також скорочення числа годин викладання національними мовами – все це взаємопов’язані явища.

Тут треба обмовитися, без сумніву сама ситуація темних часів не може бути виправданям для активної чи пасивної підтримки агресивних дій політичного режиму, так само як і усунення від політичної відповідальності в сторону аполітичності – це також політичний вибір, який вимагає відповідальності. І за допомогою концепції темних часів не можна виправдовувати тих, хто активно чи мовчазно підтримує режим. Але можна описати, наприклад, чому не видно тих, хто його не підтримує та як влаштований простір соціальних взаємодій.

Частина 2. “Русській мір”

Від самого початку війни Росії проти України численні експерти намагаються зрозуміти, як так вийшло, що війна стала можливою. У спробах “залізти в голову Путіну”, зрозуміти, як він мислить, деякі експерти намагаються знайти раціональні пояснення й призначити “винних”¹³. Один з найбільш частих з “підозрюваних” – концепція “русского міра”, до якої намагаються звести путінську ідеологію, що призвела до війни. Через цю концепцією до поля зору дослідників потрапляють різноманітні фігури, які так чи інакше продумували чи формулювали ідеї, пов’язані з “русским міром”, яких різні експерти намагаються представити головними ідеологами цієї війни. Серед них – патріарх Московський та всієї Русі Кирил, філософ-методолог Петро Щедровицький, філософ Олександр Дугін, письменник

¹³ Група європейських та американських теологів навіть спробувала представити “русській мір” як ересь: “A Declaration on the ‘Russian World’ (Russlii Mir) Teaching” *Public Orthodoxy* (13.03.2022), URL: <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/>. Мій аналіз Декларації див.: Andrey Shishkov, “Some Reflections on the Declaration on the “Russian World” Teaching.” *Public Orthodoxy* (13.04.2022), URL: <https://publicorthodoxy.org/2022/04/13/some-reflections-on-the-declaration-on-the-russian-world-teaching/>

Олександр Проханов, політики В'ячеслав Ніконов, Владислав Сурков, колишні менеджери держкорпорацій Володимир Якунін та Анатолій Чубайс та інші.

Аналізуючи “руській мір”, ми неминуче стикаємося з двома проблемами:

Немає єдиної концепції “руського міра”, навіть за останні 30 років їх було декілька.

“Русській мір” – це взагалі не концепція, теорія чи вчення, це міф¹⁴ в сенсі Ролана Барта, чи симулякр в сенсі Жака Бодрієра.

2.1 “Русській мір” як міф

Ролан Барт визначає міф наступним чином: “це комунікативна система, повідомлення, а отже, міф не може бути річчю, конвентом чи ідеєю, він представляє собою один із способів означування, міф – це форма”¹⁵. Міф складається з форми як означника і міфологічного концепту як означуваного, який Барт називає “невизначним знанням, що сформувалося на основі слабких, нечітких асоціацій”¹⁶. Фундаментальна якість міфологічного концепту, за Бартом, – його *призначеність* – він торкається певної аудиторії, призначений їй: “концепт точно відповідає якійсь одній функції, він визначається як тяжіння до чогось”¹⁷. Поєднуючись, форма й концепт дають значення, яке і є самим міфом.

Гарний приклад неможливості визначення “руського міра” дає голова фонду “Русский мир” В'ячеслав Ніконов:

“Русській мір – глобальний феномен, який не може бути описаний однозначно, якимсь одним визначенням. Русській мір поліетнічний, поліконфесійний та полісемантичний. Сам я виходжу з того, що Русській мір – це Росія плюс російський закордон. А ментально всі, хто усвідомлює свою приналежність до Русського міра. І в цьому сенсі належність до нього – самовідчуття, самоідентичність”¹⁸.

Завдання міфу – сформуванати відчуття належності, а не раціонально пояснити.

Маючи порожню форму і невизначний зміст, міф дуже пластичний, на відміну від стрункої теорії чи вчення. Для кожного типу аудиторії він може означати дещо своє, що в той самий час вливається в загальне значення, яке контролюється владою чи ідеологією. Тим самим часте значення міфу поповнює загальне, а загальне стає обов'язковим для носія індивідуального. Важливо розуміти, що міф нічого не приховує, не затаює, його головна функція – деформування змісту.

¹⁴ За викриття та обговорення цієї проблеми я вдячний Ксенії Лученко, яка придумала проаналізувати “руській мір” як міф.

¹⁵ Roland Barthes, “Myth Today” in *Mythologies* (New York: The Noonday Press, 1991), 107.

¹⁶ Barthes, “Myth Today,” 118.

¹⁷ Barthes, “Myth Today,” 118.

¹⁸ Вячеслав Никонов, “Русский мир — это цивилизация, которая хочет жить в согласии с собой и остальным миром”. *Российский совет по международным делам* (23.11.2018), URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/interview/vyacheslav-nikonov-russkiy-mir-eto-tsivilizatsiya-kotoraya-khochet-zhit-v-soglasii-s-soboy-i-ostalny/>

Наприклад, візьмемо образ хрещення киян князем Володимиром у Дніпрі (988). У міфі “русского міра” він позбувається своєї історичної конкретності, пов’язаної з політичним вибором самого Володимира, питанням про добровільність хрещення й лояльності киян князеві; з тим, що значна частина лишилася язичниками і т. д. Цей образ “хрещальної купелі” стає порожньою формою, в яку приноситься міфологічний концепт “Святої Русі” як певної культурної, мовної та духовної спільності, яка у свідомості носія цього міфу тьмяно бачиться чимось священним. Хрещення киян як збіднена та позбавлена історичної конкретності форма наповнюється пишним змістом концепту Святої Русі, за яким не стоїть ніякої реальності, а лише певний ідеологічний наратив російської історії у її імперському розумінні. Так утворюється міф.

Барт пише: “Задача міфу полягає в тому, щоб надати історично зумовленим інтенціям статус природних, звести історично мінливі факти до рангу вічних”¹⁹. Міф “русского міра” запевнює, що стан речей, який він описує, природний та незмінний. Разом з тим, ця міфологічна “натуралізація” чи “есенціалізація”, яка покликана виключити історичний, мінливий характер речей, одночасно стає деполітизацією; як каже Барт, “міф – це деполітизоване слово”²⁰. І що більш історично та політично конкретно є річ, представлена у міфі, то більше потрібно “уявної природи”, щоб цю конкретність нейтралізувати. Уявна природа – це вигадана реальність. А що більше “уявної природи” треба нейтралізувати, то більше політичних зусиль з деполітизації повинні докласти оператори міфу.

2.2. Різновиди “русских міров”

“Русский мір” в новітній російській історії виник як концепт постімперського розвитку простору розповсюдження російської мови та культури, найближчим аналогом котрого можна вважати французьку постколоніальну концепцію *франкофонії*. Це ідея привабливого (насамперед, економічно) образу Росії для російськомовної діаспори, а також вільної конкуренції на ринку культурних наративів та ідей у світовому масштабі. Ця концепція “русского міра”, яку озвучував в кінці 1990-х філософ-методолог Петро Щедровицький (народ. 1958), була тісно пов’язана з неоліберальною ідеєю вільного ринку та глобалізацією:

“Русский Мір – це ж бо засіб пристосування, адаптації Росії як РФ до глобалізації. Маленькі країни пристосовуються за рахунок того, що пускають глобалізацію до себе, а великі – за рахунок того, що входять до простору глобалізації. Вони шукають спосіб пристосуватися до глобального світу: або за рахунок колоніального захоплення, або за рахунок діаспор”²¹.

¹⁹ Barthes, “Myth Today,” 142.

²⁰ Barthes, “Myth Today,” 142.

²¹ Петр Щедровицкий, Сергей Градировский, Борис Межуев, “Русский Мир: восстановление контекста.” *Русский Архипелаг* (сентябрь 2001), URL: https://archipelag.ru/ru_mir/history/history01/shedrovitsky-russmir/

Щедровицький ставив на діаспори як конкурентну перевагу в епоху майбутніх торгових війн: “Росіяни за межами РФ – це наша імунна система щодо тієї глобалізації, яка наскочить не через рік чи два, а через 50 років”²². Ця концепція співзвучна ідеї *ліберальної імперії*, запропонованої у 2003–2004 рр. політиками Анатолієм Чубайсом та Леонідом Гозманом. Така імперія розглядається як принципово немілітаристська і така, що не зазіхає на кордони суверенних держав. Проте, вона вже була сформована в термінах імперіалізму, нехай і ліберального.

Іншу концепцію “русского міра” розвивав тоді ще митрополит, а нині патріарх Московський та всієї Русі Кирил (народ. 1946). Він визначає “русскій мір” як *цивілізацію*, в основі якої лежить духовна й культурна єдність, яку він називає Святою Руссю. Характерна особливість цієї концепції – ігнорування та стирання національних відмінностей між росіянами, українцями й білорусами, а також деякими іншими націями та етносами:

“Якщо говорити про цивілізацію, то Росія належить цивілізації більш широкій, ніж Російська Федерація. Цю цивілізацію ми називаємо Русским міром. Русскій мір – це не світ Російської Федерації, це не світ Російської імперії. Русскій мір – від київської купелі хрещення. Руський мир – це і є особлива цивілізація, до якої належать люди, які сьогодні себе називають різними іменами – і росіяни, і українці, і білоруси. До цього світу можуть належати люди, які взагалі не відносяться до слов’янського світу, але які сприйняли культурну та духовну складову цього світу як свою власну”²³.

Ідеологічною основою “русского міра” патріарха Кирила можна вважати ідею *триєдиного народу росіян, українців та білорусів*. Що таке триєдиний народ, точно не знає, мабуть, навіть сам патріарх, але для створення міфу це не важливо. Фактично, “русскій мір” у Кирила співпадає з так званою канонічною територією Російської православної церкви. Водночас, до прикладу, мусульмани чи буддисти, які живуть на цій території, теж можуть розглядатися як частина “русского міра”. До канонічної території РПЦ належить також діаспора. На відміну від Щедровицького, проєкт Кирила передбачає не вільну конкуренцію на глобальному ринку, а конфронтацію з ліберальним секулярним Заходом, заради якої можна об’єднатися в альянси з традиціоналістами і консерваторами різних конфесій, в тому числі західними (звідси його спроби забезпечити собі підтримку, скажімо, Франкліна Грема чи папи Франциска). Цей “русскій мір” теж імперський, причому він працює не тільки на експансію за межі Росії, але й вивертається всередину. В різних регіонах одразу після початку війни у лютому 2022 року можна було побачити наочну агітацію з подібними слоганами: “Я калмик, але сьогодні всі ми росіяни”. Це стирання національної ідентичності аналогічно до того, що вчиняє патріарх Кирил в концепті триєдиного російського народу. Іронічно, але концепція “русского міра” в РПЦ поєднується з фактичною заборонаю звершувати літургію

²² Щедровицький, “Русский Мир”

²³ Патріарх Московський и всея Руси Кирилл, “Русский мир — особая цивилизация, которую необходимо сберечь”. *Офіційний сайт РПЦ* (08.09.2014), URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html>

російською мовою. Богослужбна мова триєдиного народу, церковнослов'янська, мертва мова, якою ніхто не говорить і яку мало хто розуміє.

Більш радикальний варіант “русского міра” пропонують різноманітні православні й навколоправославні публіцисти, такі як Олександр Дугін (народ. 1962), Єгор Холмогоров (народ. 1975), Аркадій Малер (народ. 1979) та ін. Їхні проекти споріднює ідея Росії як *катехона*, який утримує світ від приходу антихриста. Нагадаю, що ідея катехону в традиційному християнському богослов'ї, як правило, пов'язана з імперією. Після анексії Криму у 2014 році у багатьох з цих публіцистів з'явилася ідея про Новоросію (так вони називають південний схід та південь України) як авангард “русского міра” й навіть у деякому сенсі більш правдивий “русский мір”, ніж вся решта Росії. В категоріях міфу ця ідея, що була тоді маргінальною, але стала нині ледь не мейнстрімом російської пропаганди, потребує величезної кількості “уявної природи”, а отже й політичних зусиль – аж до самої війни. Ось, що писав Дугін 2014 року:

“В гострому цивілізаційному протистоянні з десятками тисяч вбитих, авіанальотами, артилерійськими обстрілами мирних міст зі сторони київської хунти та атлантистських карателів Росія мислиться як твердиня Православ'я та євразійства, а сама Новоросія – як форtpост боротьби православного євразійства з атлантистським ліберал-нацизмом”²⁴.

Тут ми вже бачимо такі слова-маркери як “нацизм”, які сьогодні активно вживає російська пропаганда.

2.3. Вплив на Путіна

Чи означає це, що всі перелічені розробники концепцій “русского міра” справляли безпосередній вплив на Володимира Путіна та його оточення? Чи повпливали на його світогляд філософи, Іван Ільїн і Микола Бердяєв, яких той цитував, чи такі історіософи як Лев Гумільов? Чи впливає на нього Олександр Дугін чи патріарх Кирил? Я погоджуся з аналізом Олександра Морозова, викладача Карлового університету в Празі:

“Путінська концепція “суверенітету” – це не Карл Шмітт. Так само стоїть справа з концептом “Україна” у Путіна. Ця “Україна” не з професора Олексія Міллера, не з класиків монархічної україністики XIX століття. Як і всі інші концепти в путінській риторичі – це ідеологічні жмаки, продукти повторної переробки. Вони – без авторства. В них немає сенсу визначати джерело. Це не наближає до розуміння того, як функціонує путінський ідеологічний комплекс. Він спирається не на складну концепцію “мислення” у Щедровицького чи на концепцію “російської політичної культури”, яку виписав Владислав Сурков в середині нульових років. І навіть не на вигадливу імперську метафізику Проханова. Кремль твердо стоїть на підручниках із зовнішньої та внутрішньої політики для Вищої школи

²⁴ Александр Дугин, “Идейные основы Новороссии”. *Четыре пера* (30.06.2014), URL: http://4pera.com/news/analytics/ideynye_osnovy_novorossii/

КДБ, нині ФСБ, і далі нанизує на їхню схему те, що добре туди лягає. А всі форми “складного й надмірного патріотизму” Путін тримає під рукою, посміюється, і розглядає цілком з позиції “вербовки”²⁵.

Путін утилітарно використовує міф “русского міра”, з якого російська пропаганда робить різноманітні пояснювальні стратегії для різних аудиторій, в тому числі – західних. І тут всі ідеї йдуть в обіг. Розроблені концепції стають “сирим матеріалом”, з якого створюються наративи. Причому творці цих міфологічних наративів однаковісінько не піклуються про їхню узгодженість та цільність. Ця праця лягає на удобрений (особливо після пандемії Covid-19) ґрунт конспірологічного мислення, яке надто розвивається в умовах атомізованого суспільства, де ніхто нікому не довіряє.

Аналізуючи міф про “русский мір” важливо правильно поставити завдання. Цей аналіз не дасть ніякого уявлення про те, що “в голові у Путіна” і не пояснить, чому почалася війна. Вона радше за все почалася не через високі ідейні міркування. Ідеї обґрунтовують дії постфактум. Але цей аналіз здатен пояснити, що російська пропаганда вкладає в голови росіян і на підставі яких ідей формується підтримка воєнної кампанії. Деконструкція “русского міра” – важливе завдання, яким повинні займатися не лише політологи і соціологи, але й теологи. Але тут важливо саме аналізувати існуючі наративи, а не вигадувати їх.

Частина 3. Російська православна церква

У патріарха Кирила було три історичних моменти, коли він міг стати моральним авторитетом для мільйонів людей і, можливо, повернути хід історії. Перший шанс видався у грудні 2011 року, коли Росією прокотилася найбільша за останні 20 років хвиля протестів, найбільш помітним з яких був протест на Болотній площі в Москві. Росіяни протестували проти масових фальсифікацій на парламентських виборах – це був насамперед моральний протест. І патріарх як голова церкви міг стати моральним лідером цього протесту. Другий шанс був пов’язаний з київським Майданом 2013–2014. Патріарх, як тоді ще духовний лідер не тільки російських, але й частини українських православних віруючих, міг підтримати цей протест проти корумпованої влади й насильства, а також виступити з критикою анексії Криму. І третій шанс був 24 лютого 2022, коли він міг засудити війну й агресора та увійти в історію церкви християнським сповідником. Але в кожен з трьох моментів він обрав шлях лояльності російській владі.

В цьому немає нічого дивного: лоялізм православних ієрархій до влади – не виключення, а правило. І це не російський, а загальноправославний феномен.

У греків у 1920-ті роки теж був свій “русский мір”, який називався “велика ідея” – реставрація православної Візантійської імперії в момент розпаду Османської. Греки навіть почали війну проти Туреччини під цими гаслами,

²⁵ Александр Морозов, “Жмых путинизма”. *Новая Газета. Европа* (11.06.2022), URL: <https://novayagazeta.eu/articles/2022/06/11/zhmykh-putinizma>

яка закінчилася поразкою та малоазійською катастрофою – масовою депортацією грецького населення з Малої Азії до Греції.

“Сергіанство” в Радянському Союзі, православна підтримка комуністичних режимів у Східній Європі, підтримка фашистських режимів в Румунії, Болгарії, а також на окупованих територіях, підтримка диктатури “чорних полковників” в Греції – лише деякі прояви цього лоялізму. Виключення в особі борців з репресивними режимами лише підтверджували правило. Офіційна православна церква завжди (!) виступала на боці держави чи щонайменше демонструвала лояльність їй. Відрізнявся лише ступінь впливу церкви на державу й суспільство.

3.1. РПЦ в темні часи

Російська церква вступила в темні часи 2012 року скандалом навколо виступу групи *Pussy Riot* у московському храмі Христа Спасителя. Надії Толоконніковій та Марії Альохіній, які звершили, за їхніми словами, панк-молебен зі словами “Богородице, Путіна прожени!”, дали два роки колонії. Московська патріархія відреагувала на цей виступ спробою мобілізації віруючих проти спалювання святинь й солідаризувалася з державою, яка прийняла репресивний закон про образу почуттів віруючих. Починаючи з 2012 року, керівництво Російської церкви активно долучилося до підтримки дискурсу захисту т. зв. “традиційних цінностей” (такий самий міф, як і “русский мір”), проголошеного російською державою. Одночасно, церковне керівництво в публічному просторі стало активно заявляти про аполітичність церкви й неприпустимість змішувати релігію та політику. Московська патріархія негативно реагувала на будь-які спроби священнослужителів проявити свою громадську позицію, виступати проти насильства на мітингах та ін. Зокрема, тут можна згадати лист священників на підтримку фігурантів “Московської справи” 2019, який набув розголосу та за який декотрі з них зазнали церковних покарань.

При цьому не можна сказати, що Російська церква в обличчі свого єпископату була політично нейтральна і не підтримувала жодну зі сторін. 2019 року в Росії та 2020 року в Білорусі заклики церковного керівництва до віруючих не втручатися в політику і лише молитися за припинення насильства та мир супроводжувалися знаками лояльності владі, яка застосовувала насильство до мирних протестувальників. Фактично, “молитва за мир” в цьому контексті стала евфемізмом лояльності до діючої влади. Точно таку саме реакцію у російського єпископату ми зустрічаємо й щодо війни в Україні: заклики молитися за мир без вказання на агресора.

3.2. Вплив РПЦ на владу та суспільство

Говорячи про роль РПЦ і особисто патріарха Кирила, деякі експерти поспішили назвати воєнне вторгнення Росії в Україну першою релігійною війною

21 століття²⁶. Інші представили Кирила майже не головним ідеологом путінського “русского міра”, вважаючи, що президент знаходиться під впливом патріарха²⁷. Помилка таких експертних оцінок полягає у тому, що в них перебільшується роль офіційної церкви в сучасній Росії. У теперішній час її вплив на політичні процеси мінімальний: церква не є цікавою для держави ані в якості ідеологічного відомства, ані як сакральна опора влади, ані як інструмент мотивації у війсьній кампанії. Слова патріарха Кирила на підтримку т. зв. “спеціальної операції” – це добровільне прагнення залишитися в обіймі за будь-яку ціну. Саме тому не російська пропаганда повторює слова патріарха Кирила, а навпаки патріарх звертається до пастви за допомогою кліше російської пропаганди – він з ідеолога “русского міра” перетворився на споживача російської пропаганди – вторинного ідеологічного продукту. Його слова мають невеликий вплив, мобілізувати з їхньою допомогою віруючих майже неможливо.

Справа в тому, що церковна структура, яку за 13 років вибудував в РПЦ патріарх Кирил, влаштована так, що заохочує атомізацію всередині церкви. Вона спирається на два стовпи: бюрократію та корупцію. Існуюча церковна бюрократія заради побудування вертикалі влади робить все, аби знищити чи повністю підпорядкувати (що є тим самим) будь-які форми солідарності та горизонтальної взаємодії. Ця система покликана ізолювати парафії та парафіян в них одне від одного, адже так зручніше керувати. Для більш ефективного підтримання цієї ізоляції практикується часта ротація священників та єпископів. Корупція передбачає особисте збагачення окремих ієрархів та значне економічне розшарування в церкві, коли парафії змушені боротися одна з одною за ресурси.

За опитуваннями соціологів, біля 4–10% віруючих з числа тих, хто називає себе православними, ходять в храм, тобто потенційно могли б бути залученими до спільнотного життя, решта відокремлена від церковного життя. За час патріархування Кирила число тих, хто зараховує себе до православ'я, знизилося на 15–17% (за даними Левада-центру). На мій погляд, такі цифри пов'язані безпосередньо з тим, як влаштована церковна структура РПЦ в Росії. Віруючі не зацікавлені в активній участі у церковному житті, тому що структура не сприяє розвитку горизонтальної солідарності, яку люди хотіли б отримувати від церкви. В Росії уже не один десяток років в православних інтелектуальних колах триває дискусія про те, чому ж в церкві масово не сформувалися спільноти. Інша дискусія стосується *розцерковлення* – форми виходу з церковного життя без втрати православної ідентичності. Цей вихід спирається на сильну індивідуалістичну установку. Все це теж ознаки атомізації.

²⁶ Lucian N. Leustean. “Russia’s Invasion of Ukraine: The First Religious War in the 21st Century”. *Religion and Global Society* (03.03.2022), URL: <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2022/03/russias-invasion-of-ukraine-the-first-religious-war-in-the-21st-century/>

²⁷ Cyril Hovorun, Alya Shandra. “Russian World: the heresy driving Putin’s war”. *Ethos* (13.04.2022), URL: <https://www.ethos.org.ua/en/russian-world-the-heresy-driving-putins-war/>

Водночас, попри достатньо невеликий вплив на російське суспільство офіційної церкви, російське православ'я має великий потенціал, який може розкритися завдяки перебудові церковної структури. Але є небезпека, що ця перебудова буде розвиватися в бік зростаючого фундаменталізму та агресії. Саме тому сьогодні надзвичайно важлива праця теологів, які можуть продумувати та пропонувати різні варіанти перебудови церкви, а церковні служителі можуть їх застосовувати на практиці в своїх парафіях. На все це буде запит у ситуації краху існуючих ієрархій, які продемонстрували своє моральне банкрутство у темні часи.

Висновки

Я бачу головну проблему більшості росіян у відсутності почуття власної гідності, що не дає взяти на себе моральну й політичну відповідальність. Атомізація російського суспільства виникає в основному з почуття постійного приниження та страху за своє життя й добробут, невпевненості в собі, яка підштовхує до пошуку покровителя, під захистом якого можна боятися трошечки менше в обмін на ще більші приниження.

У нещодавньому фільмі російського документаліста Андрія Лошака “Розрив зв’язку” (2022)²⁸ показані історії декількох сімей, в яких родичі розділились на тих, хто підтримує війну, і тих, хто проти. В ньому добре видно межу, що пов’язана з почуттям власної гідності. У кого воно є, бачать його в інших, у кого немає – не бачать. Героїня фільму, літня жінка, сварить президента Путіна за своє бідне життя, але підтримує війну, яка зробить її ще біднішою й нещаснішою. Цей парадокс вона не може собі пояснити. Щоб якось впоратися з цим, вона постійно звертається до пропаганди, яка пропонує їй сурогатне почуття гідності: “ми рятуємо простих українців від нацистів”. На це “ми” можна спертися, не маючи опори в собі. Таке почуття гідності не виникає всередині під час якоїсь духовної праці, воно монтується в душу ззовні за допомогою засобів пропаганди. А головне, воно не власне, а запозичене.

Особливість російського пострадянського імперського мислення полягає в тому, що воно засновано не на уявленні про власну імперську міць, а на ресентименті. Німецький філософ Макс Шелер, говорячи про природу ресентименту, писав, що це почуття народжується з пригніченої злоби від безсилля щось зробити в поєднанні з ностальгією за часами, коли ця сила начебто була²⁹. Пригнічені почуття починають “гнити” в душі та “отруюють” її³⁰. Принижена людина нічого не хоче так сильно, як радіти приниженню інших. Ніщо не дратує її більше, ніж демонстрація почуття власної гідності у іншого. Саме тому один із головних тригерів для російської влади, які транслюються у суспільство, – це українська Революція гідності 2013–2014 рр.

²⁸ Андрей Лошак, “Разрыв связи,” URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5qmQs2LbnaE&t=3993s>

²⁹ Макс Шелер, *Ресентимент в структуре моралей* (Санкт-Петербург: Наука, 1999), 18.

³⁰ Шелер, *Ресентимент в структуре моралей*, 13.

Спроби набути автономію чи власну гідність, чи то національні чи регіоналістські рухи, соціальний чи екологічний активізм, феміністичний рух чи гей-прайд і навіть успішний малий бізнес, російська влада прагне знищити. Робить вона це через приниження, яке нерідко набуває форми сексуалізованого насилля, катувань, позбавлення засобів для життя, абсурдних тюремних строків.

Протиотрута від ресентимента – це набуття почуття власної гідності. При цьому, як каже то самий Шелер, почуття власної гідності передбачає прийняття рівноцінності гідності іншого, адже гідність – це не сума цінних якостей (яку можна було б порівнювати), вона належить до самого буття чи сутності людини³¹.

Важливе питання, як можливе набуття гідності в ситуації структурного насилля? На нього відповідають теологи звільнення: через *солідарність* з пригнобленими та позбавленими гідності. Ця солідарність повинна бути скерована на те соціальне зло, яке позбавляє людину гідності, принижує її та робить вразливою до маніпуляцій влади. Наприклад, солідарність з героїнею фільму Лошака повинна полягати не в прийнятті її підтримки війни, а в соціальній критиці її власного злиденного положення (в тому числі викликаного війною) та зусиллях з його подолання (зупинити війну). Правда, тут важливо не замінити один патерналізм на інший. Людина повинна усвідомити своє злиденне положення та засвоїти базові права, щоб почати вимагати від держави та суспільства гідного поводження з собою. Ця робота повинна бути проведеною і в церкві, де свавілля єпископату тримає священнослужителів і парафіян у приниженому стані.

Закінчити свою лекцію я хотів би надією на те, що Росії вдасться вийти з темних часів. Я впевнений, що на Україну чекає світле майбутнє, і вона відновиться після цієї жахливої війни та стане ще кращою. Щодо Росії у мене такої впевненості немає, лише надія – зокрема надія, що відповідальні за розпалення цієї війни понесуть заслужене покарання.

Список літератури

- “A Declaration on the ‘Russian World’ (Russlii Mir) Teaching” *Public Orthodoxy* (13.03.2022).
URL: <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/>
- Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. London: Penguin Classics, 2006.
- Arendt, Hannah. *Men in Dark Times*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1970.
- Barthes, Roland. “Myth Today” in *Mythologies*. New York: The Noonday Press, 1991.
- Hovorun, Cyril; Shandra, Alya. “Russian World: the heresy driving Putin’s war”. *Ethos* (13.04.2022). URL: <https://www.ethos.org.ua/en/russian-world-the-heresy-driving-putins-war/>

³¹ Шелер, *Ресентимент в структуре моралей*, 29.

- Leustean, Lucian N. "Russia's Invasion of Ukraine: The First Religious War in the 21st Century". *Religion and Global Society* (03.03.2022). URL: <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2022/03/russias-invasion-of-ukraine-the-first-religious-war-in-the-21st-century/>
- Pomerantsev, Peter. *This Is Not Propaganda: Adventures in the War Against Reality*. New York: Public Affairs, 2019.
- Shishkov, Andrey. "Some Reflections on the Declaration on the "Russian World" Teaching." *Public Orthodoxy* (13.04.2022). URL: <https://publicorthodoxy.org/2022/04/13/some-reflections-on-the-declaration-on-the-russian-world-teaching/>
- Дугин, Александр. "Идейные основы Новоросии". *Четыре пера* (30.06.2014) / URL: http://4pera.com/news/analytics/ideynye_osnovy_novorossii/
- Кирилл, патриарх Московский и всея Руси. "Русский мир — особая цивилизация, которую необходимо сберечь". *Официальный сайт РПЦ* (08.09.2014). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html>
- Команда "Проекта", "Триумф боли. Исследование о том, сколько в России силовиков и много ли они получают". *Проект.Медиа* (19.02.2020). URL: <https://www.proekt.media/research/zarplata-siloviki/>
- Морозов, Александр. "Жмых путинизма". *Новая Газета. Европа* (11.06.2022). URL: <https://novayagazeta.eu/articles/2022/06/11/zhmykh-putinizma>
- Никонов, Вячеслав. "Русский мир — это цивилизация, которая хочет жить в согласии с собой и остальным миром". *Российский совет по международным делам* (23.11.2018). URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/interview/vyacheslav-nikonov-russkiy-mir-eto-tsivilizatsiya-kotoraya-khochet-zhit-v-soglasii-s-soboy-i-ostalny/>
- Трудолюбов, Максим. *Люди за бором. Частное пространство, власть и собственность в России*. Москва: Новое издательство, 2015.
- Шелер, Макс. *Ресентимент в структуре моралей*. Санкт-Петербург: Наука, 1999.
- Щедровицкий, Петр; Градиловский, Сергей; Межуев, Борис. "Русский Мир: восстановление контекста." *Русский Архипелаг* (сентябрь 2001). URL: https://archipelag.ru/ru_mir/history/history01/shedrovitsky-russmir/
- Юдин, Григорий; Мостовщиков, Сергей. "Атомизированная бомба". *Новая Газета* 27 (14.03 2022). URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2022/03/14/atomizirovannaia-bomba>

"Russkii mir", Orthodoxy and War

Andrey SHISHKOV
University of Tartu, Tartu, Estonia

Переклад Анни Кушнарьової / Translated by Anna Kushnarova

Надійшла до редакції / Received 21.11.2022

Прийнята до публікації / Accepted 22.11.2022